

הרוח, השטח ועיירת הפיתוח: הפריפריה כצומת מפגש בין מנהיגי קהילות

ז'נט כהן*

תקציר

המאמר עוקב אחר המפגש ואופי הדיאלוג בין קהילות "הגרעין התורני" הנטועות בציבור הדתי-לאומי, לבין הציבור הוותיק בעיירות הפיתוח. המאמר פותח בתיאור שלוש חטיבות של מנהיגים. הראשונה היא: המנהיגות הרוחנית-לאומית – רבנים מוכרים מהציונות הדתית המתווים את אסטרטגיית-העל. עצם המפגש, המזור לכאורה, בין הגרעין התורני לתושבים בעיירות הפיתוח הוא תולדה של ההנחיות-עקרוניות היוצאות מטעם המנהיגות הרוחנית-לאומית. השנייה היא של פעילי הגרעין התורני האמורים לשמש זרוע ביצוע של המנהיגות הרוחנית. מול אלה עומדים מנהיגי שטח מקומיים מהציבור הוותיק. הממצא הבולט הוא שרבים מ"מנהיגי השטח המקומיים" ממורמרים ואוחזים בעמדה ביקורתית כלפי מתיישבי הגרעין התורני שזה מקרוב באו. מצד שני, האחרונים הודפים בתנועת ביטול את הביקורת של הוותיקים, ואינם נענים למשוב הציבור. מהעיון והניתוח עולה כי תגובה זו נעוצה ברקע התרבותי והאידיאולוגי של חברי הגרעינים: תפישתם השמרנית-הרמונית והאידיאולוגיה "הגאולית".

---

* ד"ר ז'נט כהן היא מרצה בחוג למדע ההתנהגות במכללה אקדמית צפת. המאמר מבוסס על עיבוד חלקים מעבודת הדוקטור שאושרה באוניברסיטת אריאל (2018) בהנחיית פרופ' מרים ביליג ופרופ' יוסי גולדשטיין. ד"ר יצחק דהן סייע ביעוץ ועריכה. דוא"ל: janetc@Zefat.ac.il

מבוא: קהילות בפריפריה: גיאוגרפיה, סוציולוגיה ואידאולוגיה

מאז שנות התשעים של המאה העשרים הולכת ומתרחבת ההתפשטות של קהילות משימתיות (כפרי סטודנטים, קיבוצים עירוניים) בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, בעיקר שכונות מצוקה ועיירות פיתוח (Billig & Lebovich, 2014).

חטיבה מרכזית ודומיננטית במסע ההתפשטות והטבעת החותם היא של מה שנהוג לכנות בציבור הדתי-לאומי – "גרעינים תורניים", ובמינוח המדינת-ירשמי: "גרעיני התיישבות משימתיים". בישראל של שנת 2020 פועלים כשבעים גרעינים תורניים, שלרוב מתנהלים כעמותות, ולמעשה מתפקדים כקהילה בתוך הקהילה הרחבה – העיירה או השכונה (דומברובסקי, 2010).

מה קורה כאשר קהילות הגרעין פוגשות את הקהילות הוותיקות? כיצד מנהיגי הקהילות מתמודדים ומעצבים את אופי המפגש? אלו השאלות העומדות ברקע החיבור הנוכחי.

כדי להשיב על כך עלינו להבין את הרקע החברתי והתרבותי של הקבוצות.

בצד השכונה, או העיירה, מדובר באוכלוסיות ותיקות, מרביתן ממוצא מזרחי מרקע חברתי-כלכלי נמוך עד בינוני, למודי ניסיונות שיקום על ידי גורמי השלטון (דהן, 2008).

מן הצד השני, קהילות הגרעינים התורניים התגבשו על רקע שונה לחלוטין: הם מבוססים, מקבוצות אליטה, צעירים בני הדור השני של המתישבים ביהודה ושומרון, חלקם מרקע חרדי-לאומי (דומברובסקי, 2010). הרקע היישובי של הגרעינים כולל בעיקר מגורים במסגרות סגרגטיביות המצטיינות ברמה גבוהה של בקרה. החל משנות התשעים של המאה העשרים הם החלו לתקוע יתד בעיירות ובשכונות, מתוך תודעת שליחות וסולידריות כלל-לאומית. במבט היסטורי רחב, מהלך זה נתפש בעיניהם כמשלים את הגשמת האידיאל של יישוב ארץ ישראל, והפעם באמצעות התנחלות משולבת: גיאוגרפית ותודעתית (דומברובסקי, 2010; כהן וביליג, 2019; רייכנר, 2013). כמו כן, ההגירה אל הפריפריה נתפשת בעיניהם כאסטרטגיה עיקרית באמצעותה יוכלו להשפיע על החברה הישראלית. ציבור הגרעינים, ובפרט האגף החרדי-לאומי שבו, מתיימר להוביל את החברה הישראלית למקום דתי יותר ולאומי יותר; לשם כך הוא

מגיע לקהילות אותן הוא רואה נוחות להיאחזות ולהשפעה, וזאת מתוך תחושת עליונות מסוימת (דומברובסקי, 2010).

תכונה נוספת, הרווחת בציבור הגרעינים, אותה יש להדגיש מאחר שמצד עצמה היא עשויה לבשר על תוצאות המפגש, היא: אליטיזם (דומברובסקי, 2010). חלקים מרכזיים בקהילת הציבור הדתי-לאומי נוטים לאליטיזם, שפירושו, בהגדרה בסיסית ביותר, נטייה של קבוצה להתנהלות מתוך להט אידאולוגי, ובה בעת נטייה להמעיט בערך הזולת, מי שאינו חלק בקבוצת השייכות. נטייה זו צועדת עם פרקטיקות של סינון של כל מי שאינו נמנה על קבוצת השייכות, באופן שיוצר הומוגניות חברתית (Weber, 1968).

תכונה נוספת הנטועה עמוק במורשת ובוזרון של בני הציונות הדתית היא הנטייה לשמרנות ובריבונות מהפכנות (שגיא ושוורץ, 2003): מאז ומעולם נטו בני ובנות הציונות הדתית לשימור הסדר החברתי (לעיתים עד כדי העמקת אי-השוויון החברתי). בה-בעת, מקננים בציבור זה אלמנטים החותרים לשינוי מהפכני. נטייה זו מתבטאת באוריינטציה המשימתית-קולקטיביסטית של בני הציונות הדתית בכל מערכי החיים: צבא, התיישבות, טיפוח נוער חלוצי-משימתי ועוד.

לצד הבדלים אלו, הן הקהילות הוותיקות והן חברי הגרעינים חולקים תפיסת עולם מסורתית והזדהות עם ערכי הליבה של עם ישראל, בכלל זה אתוס קיבוץ גלויות, מיזוג גלויות, ערבות וסולידריות כלל יהודית.

האם עובדה זו מבשרת בהכרח על מפגש מלבב שסופו רווח הדדי חומרי ורוחני? או שמא, בשל הבדלי הרקע הסוציו-תרבותיים, יסתים המפגש באכזבה ובמפח נפש? זוהי סוגיה מאתגרת ומעניינת שנבחנה על ידי חוקרים שונים (דומברובסקי, 2010; כהן, 2018; Harel-Ben-Shahar & Berger, 2018; Dahan, 2019). בהכללה גסה אפשר לומר כי חוקרים אלו מצביעים על מציאות מורכבת: לצד תגובת חיוביות מצד חטיבות משנה בקרב הוותיקים, רבים מהתושבים הוותיקים התאכזבו מפעילות הגרעין גם בשל העובדה שמעורבות הגרעינים יצרה ניכור והעמיקה את אי-השוויון במערכת החינוך הדתית-לאומית. בכל מקרה, המציאות בפועל רחוקה מאוד מחזון "ההתנחלות בלבבות" אליו פיללו אנשי הגרעינים. בתוך כך, המחקרים הנזכרים הדגישו את הפער המעמדי והשונות התרבותית כגורמים עיקריים המעצבים את אופי המפגש ותוצאותיו. המחקר הנוכחי לעומת זאת, מתמקד בזיהוי ומיפוי קווי המתח והחיכוך כפי שהם עולים ממערך העמדות, הדעות והתפישות החברתיות של מנהיגי הקהילות.

כדי למלא משימה זו בכוונתי להתמקד במנהיגי קהילות שפעלו בשתי עיירות פיתוח בצפון – עכו ובית שאן בין השנים 2000–2018, בהן התנהלה, ועדיין מתנהלת, פעילות אינטנסיבית של גרעינים תורניים.

בית שאן ועכו: קהילות וחטיבות של מנהיגות קהילתית

בעיון מדוקדק מתברר כי הציבור בבית שאן ועכו – מושפע ומנוהל על ידי נציגי ציבור ומובילי דעה ממגוון שדות, קהילות וקהילות משנה. לצורך הדיון נתמקד בשלוש חטיבות של מנהיגות, או פעילי ציבור:

- (1) מנהיגות רוחנית-לאומית;
  - (2) מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה לאומית;
  - (3) מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה מקומית (להלן גם "ותיקים").
- הסקירה שלהלן תאפיין כל קבוצה מבחינה חברתית ותרבותית ותדגיש את אופי הדיאלוג בין מנהיגי הקבוצות.

מנהיגות רוחנית-לאומית

בחטיבה זו כלולים אישי מפתח מהעולם הרבני הדתי-לאומי המובילים את פרויקט הגרעינים התורניים ומתווים את תכנית הפעולה עבור מנהיגי השטח. נמנים בה רבנים מפורסמים, לרוב מהאגף החרדי-לאומי, האדוק של הציונות הדתית, שיש המזהים אותו כמגזר נפרד בפני עצמו (פפר, 2007), דוגמת הרב מרדכי אליהו; בנו – הרב שמואל אליהו; הרב אלישע וישליצקי; הרב צבי טאו; הרב אליהו מאל; הרב שלמה אבינר, ועוד.

האגף החרדי-לאומי שונה מהאגף הליברלי שבציונות הדתית בכמה מובנים (פפר, 2007). ראשית, ציבור זה נוטה להתנהל על פי קודים הלכתיים מחמירים; שנית, הוא נוטה באופן ברור להקצנה פוליטית. שלישית, בשונה מהאגף הליברלי, שעבורו האקדמיה היא המרכז התרבותי, בציבור החרדי-לאומי "הישיבה", על עולמה התורני אקסקלוסיבי ודמויות המופת שבה, היא המרכז, ובו צומחים ותוססים הקהילה ורעיונות הקהילה. הישיבות הבולטות של מחנה זה הן: "מרכז הרב", "הר המור", "שבי חברון", "בית אל" (פפר, 2007).

על אף הבדלי אישיות וגישה, המנהיגים האמורים חולקים תיאולוגיה משותפת. בעיניהם קיומה של מדינת ישראל הוא ביטוי למשאת הנפש של הדורות; והכול חולקים הסכמה כי עם ישראל נמצא בעיצומו של תהליך

גאולי, ומכוחו מתחייבים מהלכים ארציים שיקרבו את הציבור היהודי לאופק אופטימי (Ravitzki, 1997, וראו להלן). לשם כך, רבנים אלו רואים צורך לחזק את רוחו הלאומית והדתית של העם. אבל, וזהו מאפיין מרכזי, באמרם "העם" אין הם מכוונים לכל שכבות העם באופן גורף. את מאמצי ההתערבות הם ממקדים באופן ספציפי ב-"עם ישראל" – שבציבור היהודי-אורתודוקסי מקודד כיהודים פשוטים, לרוב מסורתיים, מן המעמד הנמוך שלרוב אין להם יד ורגל במאבק דתיים-חילוניים על עיצוב המרחב הציבורי (דומברובסקי, 2010).

הרבנים הם מעצבי הדרך, וככאלו אינם רואים צורך להיכנס לפרטי האסטרטגיה וללב העשייה. את זמנם ומרצם הם מייחדים לטובת שרטוט המתווה האדריכלי ואסטרטגיית-העל, וכן בהמרצת צעירי הציונות הדתית להגיע לשטח ולהשפיע. מטבע הדברים, הרבנים אינם נוטים לכלכל ידיהם בפוליטיקה; את החיבורים הפוליטיים והפעילות הארצית – מלאכות חיוניות והכרחיות לכל גרעין מתיישב, הם מותירים למנהיגי השטח בעלי האוריינטציה הלאומית.

המנהיגים מהחטיבה הרוחנית-לאומית אינם פועלים בחלל ריק. קדמו להם האבות המייסדים, כאשר הדמות הבולטת ביותר בחטיבה זו היא הרצי"ה – הרב צבי יהודה הכהן קוק (1891–1982). חוקר המחשבה היהודית – אביעזר רביצקי מכנה את הרצי"ה – "מורה הדור" של אגף בציונות הדתית שהלך והתרחב משנות השמונים של המאה העשרים, אותו הוא מכנה – "הגאולי" או "המשיחי" (Ravitzki, 1997).

בשנות השישים של המאה העשרים פרסם הרצי"ה לתלמידיו דברים חשובים שמהם אפשר ללמוד על ערכי הליבה של המתנה הגאולי, ולימים פורשו ותורגמו על ידי תלמידיו לכלל מתווה מעשי. הרצי"ה עמד בזמנו על הבעייתיות והכשל החמור של מנהיגים ישראלים ציוניים-חילוניים, שלהשקפתו הוציאו את האל מהסיפור ההיסטורי. על רקע אירועים דרמטיים בתולדות העם היהודי שהתחוללו בזמנו – בעיקר הקמת מדינת ישראל ושיבת ציון – הסביר הרצי"ה לתלמידיו:

"כיצד ניתן בכלל להסביר תופעות בנות זמננו במנותק מההתערבות האלוקית?! המנהיגים החילוניים כשלו בהבנתם את האירועים ההיסטוריים להם אנו עדים. לא אנו – בני

התמותה – יצרנו את התופעות הללו כי אם אלוקי ישראל. לא
אנו בני האנוש הארציים מוטטנו את החומות שהפרידו בינינו
לנחלת אבותינו כי אם אלוקי ישראל הקורא לנו: 'קום עלה!'"

לפי רביצקי, דברים אלו (ואחרים) נושאים בחובם התפתחות תיאולוגית שכמותה לא ידענו, ובעצם היא הבסיס והמנוע מאחורי כינונו של האגף "הגאולי" בציונות הדתית, או בלשון ימינו – המחנה החרדי-לאומי. בעצם, כך רביצקי, הרצי"ה הגדיר מחדש מושג המפתח במסורת היהודית – גאולה. בניגוד עמוק לפרשנות החרדית הקלאסית, המניחה כי גאולת עם ישראל בוא תבוא באורח ניסי ופלאי, הרצי"ה גורס כי למעשה אנחנו בעיצומו של תהליך הגאולה. עם ישראל בעת החדשה נמצא בשלב חדש ואופטימי של ההיסטוריה היהודית; אולם, מכאן ואילך ההתקדמות לעבר האופק האופטימי, תלויה בפעילות ארצית. "קום עלה!" פירושו: קח אחריות ותניע מהלכים מעשיים, בעולם הארצי, במטרה לחזק את התודעה הדתית והלאומית של כלל ישראל (Ravitzki, 1997).

השקפה זו של הרצי"ה היא מכרעת ללא ספק. אולם, מטבע הדברים, היא טעונה תרגום מעשי למציאות בת ימינו. זו הנקודה שאליה התכנסו, ומתכנסים, רבנים חשובים משלהי המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת שביקשו לקדם את חזון הרצי"ה הלכה למעשה.

ביטוי מעניין לכך ניתן למצוא בפועלו של הרב אליהו מאל. במהלך שנת 2008 הקים הרב מאל עמותה בעזרתה ייסד מעין גרעין חינוכי בלב שכונת עג'מי ביפו. באותה שנה, במסגרת התוועדות פנים-קבוצתית, הסביר הרב לתלמידיו, מרביתם מתגוררים בירושלים וביישובים קהילתיים, את הרציונל מאחורי הקמת הגרעין באופן הבא (בתוך: קשתי, 2016):

בניית התודעה הלאומית זה תהליך הדרגתי ואיטי [...]. אתה
בונה אותה קודם כל בקומה התחתונה שלה – הקיומית. יש
מלחמה על ההכרח הקיומי, לעומת מלחמה על היעוד, ועד
שאתה מגיע לכך שהעם כולו אתך, אתה לא עושה את זה בלי
שאתה יורד לתל אביב.

כמו רבנים אחרים בקטגוריית המנהיגות הלאומית-רוחנית, גם הרב מאל מדבר על ייעוד רוחני: "בניית התודעה הלאומית" כאידיאל בפני עצמו. את אסטרטגיית הפעולה הוא מנסח במונחים גיאוגרפיים-מטאפוריים: יש לרדת

מירושלים לתל-אביב. כלומר, במקום לשבת בירושלים יש לרדת אל העם – לשכונות ולעיירות הממוקמות נמוך בהיררכיה הגיאוגרפית-תרבותית, ומבחינה זו, תל-אביב ממוקמת נמוך, לפחות בעיני הציבור האמור. בקשתו של הרב מאלי איננה עניין פשוט. הירתמות הצעירים בני הציונות הדתית למשימת קימום התודעה הלאומית, באמצעות הגירה איננה משימה פשוטה כלל ועיקר, שכן ירושלים ובנותיה הם בגדר "אזור הנוחות", והגירה מהם היא מהלך שאיננו נוח למי שמורגל בדרגה גבוהה של היבדלות ובקרה על הסביבה.

בניית התודעה הלאומית וההליכה לקראת העם נעטפו במרכיב ערכי חשוב שאותו ציינתי: סולידריות וערבות הדדית כלל-יהודית. ביטוי לכך נתן אלעד מזרחי – "רכו הקהילה" של הגרעין התורני "יחד" בבית שאן. אלעד נולד וגדל בעכו; לימים חזר בתשובה ועשה את לימודיו ב"מכון מאיר" – המוסד המרכזי לבעלי תשובה ברוח ציונית דתית הממוקם בירושלים. בתום לימודיו במכון הצטרף לגרעין התורני. את המהלך המכריע הזה בחייו הוא מייחס לרב אלישע וישליצקי – כאמור דמות בכירה בקטגוריית "המנהיגים הרוחניים-לאומיים". הוא משחזר:

בזמנו, למדנו במכון מאיר. מה שבאופן מיוחד תפס אותי זה קטע בגמרא, שהרב וישליצקי הפנה אותנו אליו, והוא אומר כך: אין ללימוד תורה ערך אם איננו מגיע עם 'חסד'! הפירוש הוא שמה שאתה לומד זה לא שלך. התורה לא יכולה להישאר בספירה הפרטית. אין תורה שהיא 'לא תורת חסד'. המשמעות המעשית היא: לצאת החוצה אל הקהילה. זה חסד. בשבילנו, 'תורת חסד' נותנת אורה יותר נינוחה. פחות לחץ. רצינו ללמוד באווירה כזו, ואז הגיע החיבור עם הרב מירו דיין שהאיר לנו פנים והחלטנו ללכת על בית שאן (מזרחי אלעד, ריאיון, 2015).

כמו כלל הרבנים מהמנהיגות הרוחנית-לאומית, גם הרב וישליצקי נמצא במקום ברור בהיררכיה: הוא מורה הדרך. תלמידיו אמורים לפעול כזרוע ביצוע. לצורך הדיון, נכנה את האחרונים – "מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה לאומית".

מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה לאומית

בקבוצה זו מופיעים נושאי תפקידים שונים, כולם קשורים באופן זה או אחר לגרעין התורני: מנהלי עמותות, רכזי קהילות, מדריכים, מורים ומחנכים. למעשה, הם אחראיים על הוצאת החזון, או אסטרטגיית-העל, מן הכוח אל הפועל. לרוב, פעילים אלו הם בשר מבשרה של הציונות הדתית; שיעור ניכר מהם הוא ממוצא אשכנזי וחלק קטן ממוצא מזרחי. הפעילים-מנהיגים מסוג זה מוגדרים "אנשי שטח" במובן זה שהם בחזית העשייה; אולם, את עשייתם הם רואים דרך המשקפיים הלאומיים, וביתר דיוק דרך העדשה החרדית-לאומית, ולכן השתמעויות ותוצאות בשטח.

כמי שאחראים על השטח, מנהיגים אלה נזקקים לשיתופי פעולה, תמיכה ולוגיסטית, כספית ולגיטימציה ציבורית של הדרג השלטוני. לשם כך הם יוצאים ובאים במסדרונות הממשל, לרוב מנהלי מחלקות בעירייה. פועלים כולל מגוון פעילויות לטובת הקהילה הוותיקה, כגון: הפקת אירועים המוניים בחגים, כנסים לחיזוק דתי רוחני, מופעי תיאטרון ומוסיקה, פעילות רווחה, כגון קייטנות קיץ לטובת נוער שוליים, ניהול סדנאות לטיפול זוגיות במשפחה, פעילות חסד לנזקקים כגון 'קמחא דפסחא' ועוד.

נוסף על כך, אנשי הגרעין ממקדים את עשייתם באפיק מרכזי אחד: מערכת החינוך הדתית לאומית בעיירה (אם כי לא תחת הכובע הרשמי של "גרעין תורני"). על פעילותם באפיק זה התפרסמו מחקרים שונים (כהן וביליג, 2019; Harel Ben-Shahar & Berger, 2018), ונציין את עיקריהם.

באופן כללי, ניתן לומר כי הגרעינים התורניים חוללו שינוי שניתן להגדירו כפירוק והרכבה מחדש של מערכת החינוך הדתית-לאומית בפריפריה. מהלכים אלו יצרו כמה השפעות, בעיקר טיפוח מצוינות, שנתנה מענה (ולו חלקי) בעיקר לציבור המעמד הבינוני הצומח בפריפריה (כהן ולאון, 2008), ובמקביל העמקת הפערים בתוך העיירה וסביבתה. השינוי הבולט ביותר שהגיעו פעילי הגרעין הוא: מיגדור של המערכת – כלומר מעורבות פרו-אקטיבית שהביאה להפרדה פיזית בין בנים ובנות בבתי הספר הדתיים-לאומיים. כמו כן, מחקר של דהן (Dahan, 2019), שהתמקד באופן הניהול, האסטרטגיה ודפוסי קבלת החלטות של מנהיגות זו, הראה כי אנשי הגרעין התורני נוטים לקבל החלטות מלמעלה למטה (Top-down) תוך אי-שיתוף הציבור והתעלמות מהמשוב של השטח.

בשלב זה נציין בתמצית כי ההתערבות האמורה, על השלכותיה, קוממה עליה את הוותיקים – "מנהיגי השטח בעלי האוריינטציה מקומית" (להלן

בהרחבה). הדבר המעניין ביותר הוא שמנהיגי השטח "בעלי האוריינטציה הלאומית" לא השיבו מלחמה ואף לא ראו צורך דחוף לנהל משא ומתן, או שיג ושיח בשאיפה למתן את המתח (כהן, 2018), לפחות לא בעשור הראשון לפועלם. לעומת זאת, הם נהגו לפטור את דברי הביקורת כעניין בטל. מתוך ראינות שקיימנו עם פעילי הגרעין, עולה כי התגובה המבטלת, ואולי האדישה יחסית, נעטפה בתפישות חברתיות מעניינות. הדבר הבולט הוא הנחת היסוד, שאין הם רואים צורך לערער עליה, שישנה הרמוניה בסיסית בין הגרעין התורני לציבור הוותיק. בעיניהם אין מתח, אין ניגודי אינטרסים או פער תרבותי מהותי, ואם ישנם הרי אלו בגדר קשיים זמניים בתהליך הדרגתי של התכנסות, שאף אם תתמהמה בוא תבוא. ביטוי ציורי לכך נתנה חברת הגרעין התורני בבית שאן – הילה לוגסי (אנונימי). הילה גדלה בקריית ארבע, לימים נישאה ועברה לבית שאן שם היא משמשת מורה ומחנכת בתיכון הממלכתי-דתי מקומי:

ראי, בעיני, היחסים בין הגרעין לקהילה דומים לכלה שנכנסת לבית חמותה. גם לכלה וגם לחמות יש כוונות טובות. שתיהן אוהבות את הבחור ואז מתחיל תהליך חיובי. לא תמיד זה נעים וחלק; אחת לומדת את השנייה ומנסה להתאים עצמה לרעותה. החתן – זה עם ישראל, ואנחנו בתהליך של גאולה. התהליך לפעמים כואב אבל בריא לכולם. הוא נותן סיטואציה של win-win. כי כל התנגשות תפקידה לחבר גלגלים אחד לשני. (ריאיון, הילה לוגסי, 2015)

ביטוי נוסף לתפישה הרמונית זו נתן הרב דביר אפלבוים (אנונימי) – צעיר חוזר בתשובה אף הוא בוגר מכון מאיר. בעיניו, "המתח" בין הגרעין לקהילה הוא מדומה, שקיים רק בדמיונם של כמה אנשים:

אין כאן מתח. מי שחושב שיש כאן מתח משועבד להגדרות סוציולוגיות. אנחנו עוקרים את ההגדרות הסוציולוגיות. אצלי הסיפור הוא עולם התורה שמנוגד לכל הגדרה סוציולוגית. במידה שאנשים (בגרעין או בקהילה הוותיקה) לא מצליחים להתחבר זה נובע מחוסר ידע (ריאיון, אפלבוים, 2017).

ביטוי תקיף יותר השולל מתן דין וחשבון למבקרים נשמע מפיו של הרב אביתר צינוביץ (אנונימי) – דמות מרכזית ואוטוריטה עבור רבים מבני הגרעין התורני של בית שאן. פעיל מקומי המעורה בהווי החיים של הציבור הדתי-לאומי בבית שאן – יפתח כהן – העיד כי בסביבה המקיפה את הרב אביתר רווחת אמירה המיוחסת לו ומהדהדת פעם אחר פעם בקרב החסידים הסרים למרותו. הרב נוהג להסביר לשומעי לקחו כי "ראוי להפסיק להילחם במה אומרים ומה חושבים עלינו, ולהמשיך בעשייה ובמה שמאמינים שזה נכון. ההתעסקות הזו מבזבזת אנרגיות" (ריאיון, כהן יפתח, 2017).

ניתן להבין, מבין שורות, כי הפעילים מהקטגוריה – "מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה לאומית" מגיעים לעיירת הפיתוח מתוך מוטיבציה אידאולוגית; הם חשים בהדי הביקורות ורוחות הצינה הנושבות מצד הוותיקים, אולם פוטרים אותם בטענה כי זהו עניין זמני, נקודתי, או נובע מחוסר הבנה. תפישה זו מונעת מהם לימוד והבנה של הקהילה ומסורתה כמהלך מקדים חשוב. הבסיס התיאולוגי הרווח בציבור זה – הכמיהה לגאולה והניסיון להביאה באמצעות הדת מלמעלה למטה – עשוי ליתן הסבר רחב ומניח את הדעת לתפישה זו. כנגד אלו עומדים ניצבים מנהיגי השטח בעלי האוריינטציה המקומית שאינם חוסכים את שבט ביקורתם מפעילי הגרעין.

מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה מקומית

בטיפוס זה מופיעים פעילים רבים. כולם ותיקים שנולדו וגדלו בשכונה או בעיירה, ומכירים היטב את הציבור בשמו הם מתיימרים לדבר. מעט מהם רואים את פעילות הגרעין באופן חיובי (כהן, 2018), ונדיר למצוא פעילים מקטגוריה זו המשמיעים עמדה שוללת באופן גורף. אף על פי כן, רובם המכריע נוטה לעמדה ביקורתית מגובשת. יש מהם העושים מלאכתם בהתנדבות, ויש הנושאים בתפקיד רשמי, כגון: חברי מועצה, מנהלי מחלקות ברשות המקומית, ראשי רשויות, מנהלי בתי ספר ומורים. מבחינה דתית ותרבותית זוהי קבוצה מגוונת: יש מהם מסורתיים, דתיים לאומיים מתונים, ואף חרדים-לאומיים (להלן). המשותף לכולם: עמדה מסתייגת, או מבט חדשני, לעיתים ביקורתי ותקיף כנגד פעילות הגרעין התורני.

את חיצו ביקורתם אין הם מכוונים למנהיגים "הרוחניים-לאומיים" כי אם לאנשי השטח מקרב הגרעין. לטענת המבקרים, האחרונים מפעילים את מנופי השפעתם באופן עוצמתי, חסר פרופרציות; משלבים תכנים שאינם תואמים את רוח המקום, ונוטים להתעלם מהמשוב של הציבור. על רקע

ביקורת זו, הם אינם רואים את פעילות הגרעין באור אופטימי, ואף נוהגים לתייג את חברי הגרעין כנטע זר (כהן, 2018). ביטוי לעמדה כזו הציג עמי שמואל – בכיר בעיריית בית שאן:

ברמה העקרונית, צריך להיות מרוצים מזה שבאות משפחות צעירות איכותיות לקהילה וליישוב. אנחנו סובלים מהגירה שלילית, לכן הגרעינים הם ברכה. החינוך הוא פקטור מרכזי בתפיסת עולמם, ולכן חשבתי שהחיבור איתם יכול לתרום תרומה חשובה למרקם החיים בעיר. אבל, הסתבר בדיעבד שהאוכלוסייה שמגיעה לכאן היא חרדלי"ת, שמתקשה להשתלב בתוך המערכת שלנו. [...] כלומר הם יכולים להשתמש במילות חסד ואהבת ישראל ולגלגל עיניים, אבל בפועל המעשים שלהם – אין להם רצון להשתלב באופן אמיתי במערכת הקיימת (ריאיון, שמואל עמי, 2015).

אישור לעדותו של שמואל, על אודות המורכבות, ואולי כפל הלשון, מאחורי ההצהרה המלבבת בדבר "הרצון להשתלב בקהילה", עולה גם מצד מנהיגים העושים מלאכתם בהתנדבות. האירוע הבא מדגים זאת.

ענבר בן-לולו היא אם לילדה הלומדת בבית הספר הממלכתי-דתי "קשת יהונתן" בבית שאן. כמו כן, ענבר שימשה בשעתו יושבת הראש של ועד ההורים הבית-ספרי (2011–2015). באותה תקופה ממש הניעו פעילים מהציבור החרדי-לאומי בבית שאן (הכוללים בין השאר את אנשי הגרעין התורני כבובעם כתושבי המקום) מהלכים שונים, בין השאר בעירייה, שתכליתם ניכוס מבנה בית הספר "קשת יהונתן" לטובת "תלמוד תורה" ציוני שאמור לקלוט את הבנים מהציבור החרדי לאומי. היוזמה צלחה ובמהלך שנת 2015 הושלם פורמלית התהליך. המבנה ניתן לטובת התלמוד-תורה. מעתה ואילך תלמידי בית הספר הממלכתי-דתי יפוזרו בבתי ספר שונים בעיר. עד לאותה שנה (2015), ובמשך ארבע שנים לפחות, תיפקד מבנה בית הספר "קשת יהונתן" במתכונת ייחודית: קומתו התחתונה שימשה את התלמידים מהציבור הוותיק במתכונת ממלכתי-דתית, ולא נהגה בו הפרדה בין בנים ובנות. הקומה העליונה שימשה תלמוד תורה עבור הבנים.

ענבר התרעמה על המהלך, שמשמעותו המעשית היא: פירוק הקהילה, שכן מרקם הקשרים החברתיים שנוצרו במקום, הזיכרון הקבוצתי, המעמד

שלה כיושבת ראש – הכול צפוי להתפוגג. ענבר שליוותה את בית הספר מיום הקמתו, וראתה בעיניים כלות כיצד הוא מחליף צורתו, ועמה. בריאיון לעיתונות הטיחה ביקורת קשה כנגד הציבור החרדי-לאומי שכאמור חלק ממנו פועל במסגרת הגרעין (בתוך: קשתי, 2015):

”הילדים שלהם לא מתחברים לילדים שלנו, לחינוך המעורב של בנים ובנות. כל אחד עושה את האירועים ואת המסיבות שלו בנפרד, בנגזרת שלו. אני באמת לא יודעת איך להסביר שאין קשר בין הילדים, אולי מפריע להם העניין הדתי. לנו אין בעיה אתם, אבל לא נסכים שייקחו לטובתם את בית הספר. זו מלחמה על הבית שלנו”.

יצוין כי ענבר אינה מנהלת אורח חיים דתי אך הופעתה ועמדותיה המוצהרות מסגירים סגנון רווח בקרב קבוצת המסורתיים. היא מעידה על עצמה כמי שאוהדת את העולם הדתי, אך ההתנהלות של הציבור החרדי-לאומי, שלמעשה גרעה ממנה את ההשקעות הנפשיות כיושבת ראש ועד ההורים, הביאו אותה למצב שהיא “סולדת מהם” (בן-לולו ענבר, ריאיון).

הדבר המעניין ביותר לציון הוא שבבית שאן ובעכו נמצאו פעילים ומנהיגי שטח מקומיים, לרוב ממוצא מזרחי, המנהלים אורח חיים חרדי-לאומי שאף הם מצאו עצמם מתייצבים בשורה אחת עם המסורתיים כשהם מבקרים את הגרעין.

בתת-קהילה זו מופיעים יחידים שלרוב חולקים ביוגרפיה קבוצתית דומה: הם נולדו וגדלו בשכונה או בעיירה; בשלב כלשהו יצאו ללמוד במוסדות הלימוד של הציונות הדתית – ישיבות תיכוניות, אולפנות וישיבות הסדר; לימים הצטרפו לגרעין התורני כבני המקום. בשלב כלשהו מצאו עצמם מתייצבים מול בני ובנות הגרעין החדשים בעמדה מסתייגת ואף ביקורתית.

נציגים בולטים מאוד של חטיבה זו הם הרבנים נחום לוי ועומר לוי מעכו (השמות אנונימיים). הרב נחום מכיר היטב את אנשי הגרעין התורני “אומץ”, שכן הוא ניהל אותו בין השנים 1998–2012. הרב נחום נולד וגדל בעיירת הפיתוח – חצור הגלילית; אביו עסק ברבנות המקומית, והוא ממוצא מזרחי. בשנת 2000 נקרא אל הדגל על ידי הרב מרדכי אליהו לעמוד בראש הגרעין התורני “אומץ” ולשמש לו רועה רוחני. במהלך שנת 2012 פוטר על ידי

הנהלת הגרעין. על פי הרב נחום, פיטוריו הגיעו על רקע התמרמרות וביקורת שהשמיע נוכח תהליכים של הסתגרות פנימית מצד אנשי 'אומץ'. קצפו יצא בעיקר כאשר במהלך שנת 2007 יזמו אנשי הגרעין הקמת בית-כנסת חדש (שנקרא 'שיר חדש'), שיועד בעיקר לחברי הגרעין. הוא מסביר:

מבחינתי זה היה גט כריתות. זהו. ברגע הזה, מבחינתי סיימנו את תפקידנו כגרעין. ככה לא מתחברים לעם. תמיד הקפדתי שיהיה שילוב עם הקהילה; עם הפנים החוצה. התערות בקהילה כתפיסה. לחצתי לצאת אל הקהילה, ואולי זו הסיבה שהם ('אומץ') בעטו בי. גם היוזמה הזו וגם בעקבות שינויים בהרכב החברתי של הגרעין כאן, נוצר משהו שלא צפיתי: קהילה אשכנזית ומשתכנזת". (ריאיון, נחום לוי, 2017)

הרב נחום, שכאמור בעצמו היה חלק מהגרעין, מכה על חטא ומסמן את הטעות המרכזית של מנהיגי השטח בעלי האוריינטציה הלאומית:

כשאתה בא משיבה, תשתית החשיבה בהתחלה זה להביא את התושבים למקום שאתה נמצא בו. כלומר, "האמת נמצאת אצלי והציבור יגיע לאמת שלי". עם הזמן אתה לומד מה הקהילה רוצה, ולא מה אנחנו רוצים. גם אני הייתי בתפיסה כזו. "חטאתי, עוויתי פשעתי". הטעות המרכזית היא שצריך לבוא עם "ענווה והרכנה" מול הקהילה שנמצאת בעיירות הפיתוח. הביטוי "אני בא לרומם את הציבור" – חייב לבוא בדחילו ורחימו, כמאמר "הנני העני ממעש". צריך לראות כמה יש לך ללמוד ולהתחבר לאנשים האלה. (ריאיון, נחום לוי, 2017)

ביקורת מעניינת נשמעה מפיו של הרב עומר לוי, החולק ביוגרפיה דומה לזו של נחום לוי. הוא נולד וגדל בעכו למשפחה מסורתית ולימים התחזק בהכרתו הדתית. בין השנים 2009–2014 שימש מנכ"ל גרעין 'אומץ', ופוטר על ידי חברי ההנהלה. כרקע נציין כי בזמן קיום הריאיון לא היה הרב עומר חלק מהגרעין. הוא משחזר את האופן שבו נוהלו בזמנו ישיבות הנהלה והסביר, בדיעבד, את הפער השיטתי בין הקו הרעיוני והאסטרטגי של הגרעין לבין המציאות בשטח שלא נענתה לציפיות הגרעין ולתכניותיו:

ישבתי בעשרות או מאות ועדות שונות של הגרעין. הקו המנחה ברקע היה: אנחנו מחזיקים באמת. אז אם, למשל, הכנו פרויקט כלשהו לתושבים, והתושבים פשוט לא הגיעו בהמוניהם, המנהלים נהגו לתרץ זאת בנוסח: "הבעיה נמצאת בראש של התושבים. לא בראש שלנו". כאשר היה צורך להסביר מה קורה, אז הקו שניסר בחלל האוויר היה בנוסח: "אנחנו ממלאים את רצון השם." את יודעת, אז אם ככה ברור שבסופו של דבר אין בעיה [...]. כלומר, הם חיים במין מעגל פנימי כזה של חשיבה: "אנחנו בתפיסה מודעת"; "אנחנו עושים את רצון ה'"; "האמת תנצח". מבחינתם, כל האמת אצלם ומי שלא מבין אותם הבעיה אצלו, ועם הזמן הציבור יגיע לאמת שלנו... (ריאיון, עומר לוי, 2017)

הביקורת של הרבנים נחום ועומר מאששת את הקו המרכזי שזיהתה החוקרת דומברובסקי (2010) – אליטיזם כמאפיין מרכזי של ציבור הגרעינים, בפרט מהחטיבה החרדית-לאומית.¹

הנה, אפוא, המלכוד אשר אינו מאפשר היענות או ביקורת עצמית: אליטיזם פירושו שחברי הגרעין רואים עצמם במדרגה רעיונית גבוהה בהשוואה לציבור הוותיק. הפוזיציה הזו איננה מותרת להם מרחב לביקורת פנימית, ובעצם איננה מאפשרת למשפיעים להיות מושפעים.

בתגובה ליחס המדיר מצד אנשי "אומץ", הרבנים נחום ועומר הקימו גרעין תורני אלטרנטיבי – 'ברכת אליהו', ע"ש הרב מרדכי אליהו, שבנו – הרב שמואל אליהו – הוא פטרונו, והוא מקבל תמיכה מעיריית עכו. גרעין 'ברכת אליהו' נוקט אסטרטגיה שונה מזו המונהגת על ידי הגרעין הוותיק 'אומץ', ומעיקרה מבקשת לדבר אל ההווי המקומי המזרחי בהיבטים כגון: סגנון התפילה בבית המדרש, שיעורי התורה, הז'רגון, עולם המושגים וכיוצא באלה. כך, למשל, במהלך חודש סיוון תשע"ו (יוני 2016) הביא גרעין 'ברכת אליהו' לעכו את הרבנית ימימה מזרחי לשאת דברים בפני הקהילה הוותיקה.

¹ אפשר שדברי הביקורת שהשמיעו הרבנים נחום לוי ועומר לוי אינם ביטוי צרוף של אידאליזם. סביר כי הביקורת והרציונליזציה הושפעו, מן הסתם, גם ממערכת מורכבת של אינטרסים, אינטריגות וחולשות אנוש (שהמחקר הנוכחי לא התיימר לחשוף אותן). כך או אחרת, עניינים או אינטרסים אישיים אינם מבטלים את תוקף ההסברים של עומר לוי ונחום לוי.

ימימה היא מרצה כריזמטית, בעלת השכלה אקדמית, הנוהגת לדבר בסגנון עממי ופופולרי – בדומה לכלל הדמויות המשתייכות לז'אנר הרבנים המחזירים בתשובה. הרב נחום העיד כי הרבנית ימימה הביאה לכך שהאולם בו נערך המפגש "היה מלא עד אפס מקום". כמו כן, במהלך חודש החגים – תשרי תשע"ז (אוקטובר 2016), הזמינה עמותת 'ברכת אליהו' את הזמר עמיר בניון לערב אזכרה לחייל שנהרג במלחמת צוק איתן, ולשירי סליחות. על פי הרב נחום, סלסולי הזמר בניון הביאו "לחיבור מרגש של הקהילה, והאולם היה מלא".

התנסות דומה וביקורת דומה עולים מדבריה של אפרת עקרון – תושבת ותיקה מבית שאן. אפרת מעידה על עצמה כמי שמנהלת אורח חיים תורני; לדיה לומדים במוסדות תורניים, ואין היא מכניסה טלוויזיה הביתה. בשנת 2009 ביקשה אפרת להקים "תלמוד תורה תורני" לילדי המקום – יוזמה שלכאורה תואמת את הצרכים והערכים של חברי הגרעין התורני בית שאן, שהוא פלח השוק הטבעי עבודה. אבל יוזמתה הייתה לצנינים בעיני אנשי הגרעין. היא מעידה על תגובות מאכזבות שהביאו אותה לעמדה מרירה ופסימית. את אנשי הגרעין היא מתארת כ-"כת", ואת מנהיגה כ-"גורו":

הם נתנו לי להבין שהתלמוד תורה שביקשתי להקים לא תורני מספיק בשבילם. הם לא רואים בנו חלק. לא מרגישים בנו שותפים. כל תהליך הקשר והיוזמה שלנו [השכבה הוותיקה התורנית בבית שאן] נגדע. כל יכולת השיח נקטעה ואנחנו חשים הדרה. רב הגרעין [הרב אביתר צינוביץ, ז.כ.] אמר לנו: "אתם לא יודעים מי נמצא פה! מטאורים, איזה צדיקים יש לכם כאן. [...] תנו להם לפרוח; הם צעירים; הם באו לשנות עולם". הם, ובעיקר הרב שלהם, חושבים שהם יותר טובים ומעורבים. אבל בפועל אין שום מעורבות עם הילדים שלנו, וגם אנחנו משפחה תורנית: אין טלוויזיה, הילדים עם כיפות גדולות וציציות. ראי, הם לא יכולים לומר "עם ישראל" ובאותה נשימה לא להיות חלק מהעם. יש כאן גם אנשים חכמים ולא רק אנשים שיודעים לארח. (ריאיון, עקרון אפרת, 2015)

הביקורת של אפרת משתלבת היטב עם הביקורות שהושמעו על ידי כלל הפעילים מהקטגוריה "מנהיגי שטח מקומיים". הכול שותפים לטענה כי חברי הגרעין התורני שזה מקרוב באו נוטים ללאיטיזם, היבדלות, קבלת החלטות "מלמעלה למטה" תוך אטימות למשוב הציבור.

סיכום ומסקנות

בשלושים השנים האחרונות הפכה הפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, בפרט שכונות מצוקה ועיירות פיתוח, למעין זירת מאבק והתגוששות בין קבוצות שונות, בפרט קבוצות אליטה, המבקשות לעצב את פני החברה הישראלית בדמותם כצלמם (דהן, 2008).

אל המגרש הזה נכנסו בני הצינונות הדתית בשאיפה "להתנחל בלבבות" (דומברובסקי, 2010). המחקר הנוכחי התמקד בניסיון לזהות ולבחון את קווי הגבול והעימות של המפגש בין המנהיגים המקומיים של קהילות הציבור הדתי-לאומי ושל הוותיקים בשתי עיירות פיתוח: בית שאן ועכו.

כאמור, הקהילות המדוברות חולקות תפישות עולם דומות: הן מעמידות את הדת והמסורת הלאומית במרכז הווייתן; כמו כן, שתיהן רואות בחיוב את רעיון הסולידריות והערבות ההדדית. אף על פי כן, העדויות העולות מהשטח מורות על מציאות מורכבת: לצד שיתופי פעולה והצהרות על הכלה חברתית, בפועל, צפו ועלו מתחים ותחושות של הדרה חברתית. מתחת לפני השטח העיירה רוחשת וגועשת.

הבנה נכונה של מציאות זו מחייבת התייחסות לאופי המעורבות של שלושה גורמי מנהיגות הבוחשים ומושכים בחוטים. הראשון הוא של "המנהיגות הרוחנית לאומית". אלו, כאמור, הרבנים המפורסמים, בעיקר מהמחנה החרדי-לאומי, המתווים את אסטרטגיית העל ומכוחם פועלים אנשי הגרעין שאותם כיניתי: "מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה לאומית". האחרונים הם צעירים נמרצים, אקטיביסטים, לרוב מיומנים בשדה הפוליטי. הרקע הדתי והלאומי והתחושה כי הם ממלאים יעוד נשגב של שליחות בשירות הגאולה הלאומית, מטעינה אותם בכריזמה ואנרגיות. בד בבד, המטענים האידיאולוגיים והתרבותיים של הצעירים מביאים אותם גם לידי עיוורון. ביטוי מובהק לכך ניכר באופן שבו היו מעורבים בתהליך ההבניה של מוסדות עירוניים שונים (בפרט מערכת החינוך שעליה דובר בקיצור נמרץ): הם טיפלו במוסדות אלו בשיטות של "פירוק והרכבה מחדש" תוך התעלמות מביקורת

הציבור הוותיק – טיפול שנועד כנראה להניע תהליכי התחזקות דתית ולאומית (יש מי שיגיד "הדתה"), במתכונת חרדית-לאומית, בקרב הוותיקים.

כנגד אלו קמו ועלו נציגי הוותיקים שאותם כיניתי "מנהיגי שטח בעלי אוריינטציה מקומית", שטענו כי אנשי הגרעין שזה מקרוב באו פועלים מתוך התנשאות וזלזול. קבוצה זו מורכבת מפסיפס תרבותי מגוון, ועל אף זאת הכול שותפים לעמדה ביקורתית או מסתייגת. רבים מהוותיקים נהגו לדבר על מציאות הגרעין בעירם במונחים של 'הם' לעומת 'אנחנו' – עובדה שכשלעצמה מורה כי היומרה להתחבר ל"עם ישראל", לקהילה, לא עמדה במבחן המציאות.

עובדה מעניינת שאין לקחתה כמובן מאליו היא הפער התרבותי-פוליטי העמוק בין הקהילות שמשתקף בעצם המפגש ובתוצאותיו. בסופו של דבר, יש לנו כאן שתי קהילות: האחת פועלת באופן פרו-אקטיבי (יוזם) ושנייה פועלת באופן ראקטיבי (מגיב ותו לא). מנהיגי השטח הוותיקים אומנם ניסחו ביקורת מנומקת אך לא הציבו אלטרנטיבה. היוצאים מן הכלל הם פעילים חרדים-לאומיים מקומיים ממוצא מזרחי שהקימו גרעין תורני אלטרנטיבי.

בראייה כללית, כאשר מתבוננים על אופי הדיאלוג בין הקבוצות, עולה עוד מסקנה: התקשורת הבין-קהילתית לקויה: המנהיגים, משני הצדדים, מתקשים לנהל שיח רציף וקונסטרוקטיבי. הם מדברים זה עם זה אך למעשה אינם באמת מבינים זה את זה. זהו כשל שהאנתרופולוג קליפורד גירץ (C. Geertz) כינה בשעתו (1990): "מבוכת לשונות" – מצב שבו המתדיינים מסכימים, לכאורה, על ערכים מסוימים אך במעלה הדרך מתברר כי כל צד מפרש את הערכים באור שונה לחלוטין, ואף אינם מודעים לפער בהבנת המשמעות.

ההסבר העמוק לעניין הפער והמבוכה התרבותית-לשונית נעוץ בהבדלים הסוציו-תרבותיים בין הקהילות. כפי שהוסבר, כל אחת מהקהילות נטועה במערכת מובחנת של משמעויות: מצד אחד, חברי הגרעינים התורניים נטועים במסורות הציונות הדתית, להם ביוגרפיה קבוצתית משותפת (לרוב, בוגרי יישובים קהילתיים סרגטיביים, בוגרי ישיבות תיכוניות ואולפנות), והתיאולוגיה המנחה את פועלם מציבה אותם בעמדת משימתיות. התיאולוגיה והשינוי המיוחל נטועים בציר ברור: תנועה חדישונית מהמצב המצוי למצב הרצוי שאותו הם מזהים עם תהליך הגאולה. לעומתם, הפעילים

או המנהיגים הוותיקים אינם נוטים לאלטיזם; מרביתם לא חונכו ולא גדלו במערכות מבוקרות ומתבדלות, ואינם נוטים, לפחות לא באותו דגש, לפרספקטיבה כלל-לאומית כי אם מקומית.

הסבר סוציו-תרבותי זה הוא נכון ומתבקש, אולם הוא חלקי ומוגבל. כאן אנו מגיעים למרכיב מכריע בתהליך ההבניה החברתית והקהילתית, ולא הודגש דיו במחקר הנוכחי: דמותם ואישיותם של מנהיגי הקהילות **כסובייקטים עצמאים**. ההסבר הסוציו-תרבותי מניח כי המנהיג אינו אלא שלוחה של קבוצת השייכות, ובעצם אינו מביא בחשבון את אופיו הייחודי של המנהיג. אכן, באופן עקרוני ועמוק המנהיג נטוע, על כורחו, בסביבתו; עם זאת, בדרך הטבע הוא מתייחד (או אמור להתייחד) מצד אישיותו, ערכיו ושוורשיו המשפחתיים והביוגרפיים-אישיים. המחקר הנוכחי לא הדגיש מסגרת חשיבה זו המתרכזת ברמה הפרסונלית. מלכתחילה, השאיפה הייתה להכליל את מגוון הטיפוסים ולא להבחין פרסונאלית. לצד גישה זו, ניתן ורצוי לקדם מחקר משלים על אודות המנהיגים המקומיים שנקודת המבט שלו תדגיש את הייחודי, האינדיבידואלי. מחקר כזה עשוי להראות, למשל, כי ישנם פעילים, הן מצד הגרעין והן מצד הוותיקים, שלהם מודעות לכוחות האמורים, ואולי הם מתייחדים מצד העוצמות הנפשיות והאנרגיות שהם מקדישים לשליחותם החברתית. ייתכן אף שלהם פרספקטיבה ייחודית שמכוחה הביאו לערעור או למיתון המתח בין-קהילתי, שכן מודעות חברתית ומוטיבציה פנימית עשויים בהחלט "לטרוף את הקלפים". הארת הממד הפרסונלי עשויה לפתוח פתח ליצירת דיאלוג בין-קהילתי נכון, שבתורו עשוי למתן מתחים ולתרום להפרייה כלל חברתית.

מקורות

גירץ, ק' (1990). *פרשנות של תרבויות*. ירושלים: כתר.
 דומברובסקי, מ' (2010). *מהסתגרות למעורבות? תופעת הגרעינים התורניים כביטוי לתמורות בתפיסה החברתית והתרבותית של הציונות הדתית*. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), התכנית ביהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 דהן, י' (2008). *תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח: מאפיינים גורמים ותוצאות* (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). האוניברסיטה העברית, ירושלים.

כהן, ז' (2018). אפקטיביות של התיישבות אידאולוגיית כפריפריה: הגרעינים התורנים ותרומתם להון האנושי ולהון החברתי. שני מקרי בוחן. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת אריאל, אריאל.

כהן, ז' ובליג, מ' (2019). הגירה ממניעים אידאולוגים לערי הפיתוח והשפעתה על פוטנציאל המוביליות החינוכית, *הגירה*, 9, 158–177. כהן, א. לאון, נ (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. אלפיים, גיליון 32, עמ' 83–101.

רייכנר, א' (2013). *דווקא שם – סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית*. תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.

פפר, א' (2007). *בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולאן מועדות פניה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

קשתי, א' (2015). "בית ספר יסודי בבית שאן מפלג את הדתיים והחרד"לים", *הארץ*, 9 ינואר, 2015. <https://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2534632>

קשתי, א' (2016). "לעצור את ההתבוללות": מתרחב המאמץ לייחד את יפו", *הארץ*, 1 אוקטובר, 2016. <https://www.haaretz.co.il/news/local/.premium-1.3084773>

שגיא, א', שוורץ, ד' (2003). המפעל הציוני-דתי לנוכח עולם מודרני – מסת מבוא. בתוך: א' שגיא, ד' שוורץ (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית, אישים ושיטות*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, עמ' 9–40.

Billig, M. & Lebovitz, A. (2014). Empowering Peripheral Communities by Using Place – identity: Israeli Student Villages as a Platform for Servant Creative Class. *Community Development*, 45(4), 368–386.

Dahan, Y. (2019). Community-based organizations motivated by religious ideology as a driving force behind shaping urban governance: The Israeli case. *Politics, Religion & Ideology*, 20(1), 64–93.

Harel Ben-Shahar, T. & Berger, E. (2018). Religious justification, elitist outcome: are religious schools being used to avoid integration? *Journal of Education Policy*, 33(4), 558–583.

Ravitzky, A. (1997). "The Revealed End": Messianic Religious

- Zionism. Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weber, M. (1968). Max Weber on charisma and institutional building. Vol. 322. Chicago: University of Chicago Press.

ראיונות

- אפלבוים דביר [שם בדוי, המרואיין מעוניין בעילום שמו], חבר בגרעין התורני "יחד בית שאן", 4 מאי, 2017.
- בן-לולו ענבר, יושבת ראש וועד ההורים של בית הספר "קשת יונתן" (2010–2015), בית שאן, 15 ינואר, 2015.
- כהן יפתח [שם בדוי, המרואיין מעוניין בעילום שמו], פעיל חברתי בציבור הדתי-לאומי ומנהל מדרשה בבית שאן, 23 פברואר, 2015.
- לוגסי הילה [שם בדוי, המרואינת מעוניינת בעילום שמה], חברת הגרעין התורני "יחד" בית שאן ומורה בתיכון הממלכתי דתי, 17 דצמבר, 2015.
- לוי נחום [שם בדוי, המרואיין מעוניין בעילום שמו], מנהל ורב הגרעין התורני "אומץ" עכו, ומנהל הגרעין התורני "ברכת אליהו" בעכו, 12 פברואר, 2017.
- לוי עומר [שם בדוי, המרואיין מעוניין בעילום שמו], מנהל הגרעין התורני "אומץ" (2009–2014), ופעיל בגרעין התורני "ברכת אליהו" עכו, 12 פברואר, 2017.
- מזרחי אלעד [שם בדוי, המרואיין מעוניין בעילום שמו], רכז קהילה בגרעין התורני "יחד" בית שאן, 17 דצמבר, 2015.
- עקרון אפרת [שם בדוי, המרואינת מעוניינת בעילום שמה], פעילה חברתית בבית שאן, 23 פברואר, 2015.
- שמואל עמי, בכיר בעיריית בית שאן, 15 ינואר 2015.